

GABRIELA REMBARZ

Politechnika Gdańska

MIĘDZYMIASTO: NOWA FORMUŁA ŁADU PRZESTRZENNEGO STREFY PODMIEJSKIEJ*

Abstract: *Zwischenstadt*: The New Approach to Spatial Planning Patterns for Urban Sprawl Area. The article undertakes question of urban design in a context of urban sprawl linking it to the German debate on suburbanisation, conducted under the slogan of *Zwischenstadt* – a concept created by Th. Sieverts in 1997. The Ladenburger Kolleg „*Zwischenstadt*” (LKZ) developed 2002-2006 the interdisciplinary research titled: „Amidst the Edge: *Zwischenstadt* – towards the qualification of the urbanised landscape” The spatial effects of the dispersion processes were considered to be the manifestation of the creation of a new model of the city. The traditional image of urbanism does not fit its logic. *Zwischenstadt* (in-between-city) recognized as a phase of the urbanization process, uncoordinated by any imposed urban vision, requires a innovative urban design leitmotives. This new planning tool is necessary to obtain the parameters needed to strengthen internal socio-economic development capabilities. The concept of the efficiency of urban design covered the issue of the character of a city's image. The morphological studies on a megalopolis structure by Frankfurt a. Main, made a creative use of the Lynch research on the image of the city. Their main goal was to understand the characteristics of the dispersion meant as an urbanized landscape and to determine its susceptibility to the process of improving spatial quality – recognition of the endogenous potentials of generating a *Zwischenstadt* image.

Keywords: Image of the city, suburbanization, urban design and planning, urban sprawl, *Zwischenstadt*.

Wprowadzenie

Problematyka kształtowania ładu przestrzennego jest od ponad dwóch dekad tematem dyżurnym wszelkiej debaty wokół polityki przestrzennej w Polsce. Ujawnia się

* Tekst powstał na podstawie raportu z wykonania zadania nt.: Opisu kryteriów oceny stanu ładu przestrzennego w „gniazdach przedsiębiorczości” w kontekście jakości życia jego mieszkańców (wykonawca: G. Rembarz), stanowiącego część grantu NCN UMO-2013/09/B/HS4/01175 pt.: *Wytwarzanie gniazd przedsiębiorczości w trójmiejskim obszarze metropolitalnym. Analiza relacji przestrzenno-ekonomicznych rozwoju sektora MSP*, (kierownik: T. Parteka), zakończonego w 2017 r. [Martyniuk-Pęczek *et al.* 2018].

w niej krytyka wobec obowiązującego neoliberalnego paradygmatu planistycznego, który nie tyle uruchomił mało aktywne procesy suburbanizacji, ile nie zapewnił nad nimi wystarczającej kontroli. Ład przestrzenny powstającego miejskiego regionu w ujęciu skali planistycznej rozprasza się poza wszelkie racjonalne parametry ekonomiczne i społeczne, nie uzyskując w skali urbanistycznej koniecznych jakości przestrzennych. Skutki eskalacji tego zjawiska podsumowane zostały w 2014 r. w *Raporcie o ekonomicznych stratach i społecznych kosztach niekontrolowanej urbanizacji w Polsce* [Kowalewski *et al.* 2013], Raport był swego rodzaju szokiem politycznym, którego nie wywołała dotychczasowa retoryka debaty wokół skutków chaosu przestrzennego. Suburbanizacja stała się jednym z pięciu celów szczegółowych Krajowej Polityki Miejskiej [2015], w której wskazano powiązania kwestii ilościowych i funkcjonalnych z urbanistycznym wymiarem ładu przestrzennego – formą przestrzenną (ang. *urban design*).

Rozrastające się strefy podmiejskie są od końca lat 90. stałym tematem paneuropejskich badań naukowych nad mechanizmami i skutkami tworzenia się nowego modelu miasta sieci¹. Coraz bardziej istotne miejsce zajmuje w nich problematyka formy przestrzennej. Powstają rodzaje atlasów urbanistyki suburbiów², co umożliwiła określanie nowych typów tkanki miejskiej rozproszonej metropolii europejskiej. Badania porównawcze uwidaczniają elementy podobne (globalne) oraz różnice oddające specyfikę uwarunkowań lokalnych.

Istotny wkład w rozwój tych badań włożyli urbaniści niemieccy, którzy od końca lat 90. zajmują się nie tylko analizą strukturalną, ale przede wszystkim kwestiami kształtowania formy przestrzennej, wizerunku i krajobrazu strefy podmiejskiej. Łączą w nich zagadnienia poprawy jakości zamieszkania na obrzeżach z tematem wzmocnienia ekonomicznych uwarunkowań funkcjonowania miasta strefy obrzeżnej [Simon-Philipp 2017]. Intensywnie poszukują nowych wizji urbanistycznych, adekwatnych dla procesów poprawy jakości przestrzennej (niem. *Qualifizierung – ująkościowienia*) struktur w stanie rozproszenia, charakterystycznych dla tzw. *międzymiasta* (niem. *Zwischenstadt*).

Suburbanizacja w Niemczech Zachodnich rozwijająca się od końca lat 50. spowolniła w okresie recesji gospodarczej (kryzys paliwowy lat 70.), by ponownie uaktywnić się po 1990 r. Eskalacja procesów rozproszenia, które zachwiały gospodarką miejską i krajową w latach 90., była zaskoczeniem zarówno dla polityków, jak i urbanistów – praktyków i teoretyków. Trwające od połowy lat 80. skupienie się na kwestiach doskonalenia warsztatu odnowy i rewitalizacji dzielnic z przełomu XIX i XX w. zostało u progu nowego wieku nagle zaburzone. Migracje związane z wojną bałkańską i ponownym zjednoczeniem krajów niemieckich uruchomiły wiele procesów odśrodkowego rozwoju

¹ Wymienić należy badania sieci European cooperation in the field of scientific and technical research – COST Action 10 pt. *Outskirts of European Cities 2000-2004* czy INTERREG IVB North Sea Region Programme IVB projekt pt. *Sustainable Urban Fringes* (SURF), 2009-2013.

² Przykładem jest hamburskie opracowanie *Suburbia Atlas*, [www.hamburg.de/suburbia]. dostęp, 30.05.2018.

miejskiego. Politycznie nakręcona koniunktura (programy państwowe wspierające budownictwo mieszkaniowe, też jednorodzinne oraz odnowę miasta postindustrialnego), synchronizując procesy rozpraszania i kurczenia, doprowadziła w nowych landach do fundamentalnego załamania społeczno-gospodarczego miast znanego jako proces perforacji (niem. *perforierte Stadt*) [Rembarz 2016]. W ten sposób w badaniach naukowych problem metod kształtowania rozproszenia tzw. dojrzałych peryferii charakteryzujących kluczowe ośrodki gospodarcze, tj. Frankfurt nad Menem, Monachium, ale też rejon Zagłębia Ruhry (po procesach restrukturyzacji lat 90.), zderzył się z zagadnieniem jakości nowych suburbanizacji powstających na obrzeżach Berlina, Lipska czy nawet Hamburga.

Niniejszy artykuł podejmuje temat urbanistyki ładu przestrzennego strefy podmiejskiej w kontekście niemieckiej debaty nad suburbanizacją prowadzonej pod hasłem *Zwischenstadt* (*międzymiasto*) – pojęcia stworzonego przez Sieverts'a w 1997 r. W latach 2002-2005 interdyscyplinarny zespół naukowców tzw. Ladenburger Kolleg „Zwischenstadt” (LKZ) przeprowadził finansowane przez Daimler and Benz Foundation rozległe badania urbanistyczne zatytułowane *Mitten am Rand – Zwischenstadt: „Ladenburger Kolleg” zur Qualifizierung der verstädterten Landschaft/Amidst the Edge: Zwischenstadt – towards the qualification of the urbanised landscape (Centralnie na skraju – Międzymiasto: „Ladenburger Kolleg” na rzecz poprawy jakości zurbanizowanego krajobrazu*. tłum. autorki). Znalazły one kontynuację w realizowanych w kolejnych latach projektach wpisanych w specjalną strategię Federacji wobec skutków rozpraszania pt: *Reducing the consumption of land and encouraging sustainable land management 2020*” przyjętą przez w 2003 r. w ramach *National Strategy for Sustainable Development and Policy of the German Federal Government*. Jej celem było stworzenie narzędzi planistyczno-organizacyjnych: po pierwsze, w celu ograniczenia tempa i zasięgu procesów suburbanizacyjnych, po drugie, poprawy jakości istniejących i przyrastających struktur *Zwischenstadt*. W ten sposób osiągnięte przez zespół LKZ teoretyczne rezultaty znalazły szeroki rezonans zarówno w światowej, jak i w europejskiej debacie naukowej. Zostały uwzględnione w unijnej polityce rozwojowej realizowanej na podstawie kolejnych inicjatyw na rzecz wspólnotowej polityki miejskiej (*2007 Leipzig Charter on Sustainable European Cities* czy *2016 European Urban Agenda* tzw. Pact of Amsterdam).

Istniejąca w Polsce świadomość znaczenia zjawiska suburbanizacji, jak dotąd nie poszerzyła istotnie charakteru debaty o kryteriach oceny i narzędziach wprowadzania ładu przestrzennego poza tradycyjnie rozumiany kontekst warsztatu urbanistycznego. Brakuje polskich wyników badań teoretycznych, a tym bardziej modelowych wdrożeń. Powstała luka nie wypełnia się wiedzą o progresywnych badaniach niemiecko-szwajcarskich czy belgijsko-holenderskich (kwestia języka?), ale popularyzacją dokonań Congress for the New Urbanism. CNU realizuje misję przebudowy (amerykańskiego i światowego) systemu na założeniu powrotu do klasycznego wzoru historycznego przedmieścia. Małomiejska skala utożsamia wyobrażenie o utraconej w amorficznym *urban sprawl* harmonii społecznej i bezpiecznej wspólnotowości. Promowane są do-

słowne ilustracje stanów idealnych przepełnione historyzującymi formami i zasadami urbanistycznymi (*Stadtbaukunst*) [Krier 2003]. Ta optyka, chętnie przejmowana przez prywatnych deweloperów rozwija się od połowy lat 90. w Europie (np. Princes Charles Foundation UK) i z opóźnieniem przenika również do Polski, nie stanowiąc jednak adekwatnego modelu dla krajowych uwarunkowań. Odpowiada jednocześnie dominującemu, nie tylko wśród planistów, konserwatywnemu wyobrażeniu piękna i harmonii urbanistyki ładu przestrzennego, klasyczną reprezentację wizerunku miejskości.

New Urbanism nie jest jedyną amerykańską opcją zmiany parametrów *urban sprawl*. Drugim silnym nurtem jest *landscape urbanism*³, który w różnych swoich odmianach⁴ łączy środowiska naukowe amerykańskich uniwersytetów, takich jak DUSP MIT Massachusetts Institute of Technology czy GSD Harvard Graduate School of Design, z progresywnymi ośrodkami europejskimi, jak londyńska AA Architectural Association School of Architecture, oraz progresywne biura projektowe – holenderskie WEST 8 czy belgijskie XDGA Xaveer De Geyter Architect.

Badania zespołu LKZ rozwijają twórczo to zintegrowane, krajobrazowo-urbanistyczne podejście do sposobów interpretacji i kształtowania nowych kreacji wizerunku miasta rozproszonego. O ich docenieniu świadczy m.in. nagroda specjalna w prestiżowym konkursie Deutscher Städtebaupreis 2006. Otrzymali ją T. Sieverts, W. Christ i L. Bölling – autorzy badań rozwijających wyniki zespołu LKZ, którego byli również członkami. *Bilder einer Zwischenstadt. Ikonografie und Szenografie eines Urbanisierungsprozesses (Obrazy Międzymiasta. Ikonografia i scenografia procesu urbanizacji)* to tytuł projektu naukowego zrealizowanego w latach 2004-2005 na Bauhaus Universität, Institut für Europäische Urbanistik [Durth 2007].

Debata nad *Zwischenstadt* w poprzednich dwóch dekadach istotnie się poszerzyła. Trudne stało się określenie spójności zajmowanych w niej stanowisk i argumentacji oraz tendencji reprezentowanych w niej poglądów. Vicenzotti zaproponowała *strukturalne uporządkowanie tego naukowego wielogłosu wobec międzymiasta*. Dokonała analizy poprzez filtr trzech sposobów interpretacji problematyki formy *Zwischenstadt*, określonych jako (1) miasto/*Stadt*, (2) krajobraz kulturowy/*Kulturlandschaft* i (3) dzikie pustkowia (dzicz)/*Wildnis*. Nałożyła na tę ramę cztery formacje światopoglądowe – liberalną, konserwatywną, demokratyczną i romantyczną. Otrzymany układ odniosła do trzech generalnych postaw obserwowanych u badaczy wobec struktur rozproszonych – (1) przeciwnik, (2) entuzjasta, (3) ulepszacz. Uzyskana struktura odniesień pozwala nie tylko na efektywną i reprezentatywną klasyfikację, ale też na lepsze zrozumienie wyników badań. Istotną wartość stanowi możliwość rewizji, pogłębienia, a nawet ukształtowania świadomości własnej postawy u badaczy, planistów i projektantów –

³ Zobacz: *Metapolis Dictionary of Advanced Architecture* [Cros et al. 2005: 38] oraz *The Landscape Urbanism Reader* [Waldheim 2005].

⁴ Różne nazwy charakteryzują odmienne perspektywy podejścia do nowo odkrytych potencjałów kształtowania miasta rozproszonego: *infrastructural urbanism*, *ecological urbanism*, *agrarian urbanism*, *water urbanism*, *metabolic urbanism*, *combinatory urbanism* [Nijhuis, Jauslin 2015].

uczestników procesu [Vicenzotti 2011]. Vicenzotti twierdzi, że *planiści i architekci, są zwykle nie dość świadomi politycznej i ideologicznej formacji, która tworzy bazę dla rozwiązań planistyczno-projektowych, nawet tych przez siebie opracowywanych. W praktyce codziennej brakuje też stałej refleksji nad charakterem ideowym motywacji podejmowanych działań. Są sytuacje, w których refleksja nad własną praktyką jest pomocna lub wręcz niezbędna – na przykład w kształceniu lub w czasie kryzysu – a więc wtedy, gdy szuka się drogowskazów. W tych momentach rewizja poglądów pozwala na aktywną postawę wobec własnego stanowiska wyrażanego w projekcie – na jego określenie, umocnienie, dostosowanie lub zmianę* [Vicenzotti 2011: 12, tłum. autorki]. Wydaje się, że jest to prawda uniwersalna w każdym interdyscyplinarnym środowisku profesjonalnym, a szczególnie na polu przenikania się sfer technicznych i ideologicznych. Spojrzenie przez podobny filtr na polski spór wokół kwestii ładu przestrzennego, mógłby wprowadzić do tej dyskusji wyższy poziom wzajemnego zrozumienia stanowisk i poglądów (prawnicy, ekonomiści, architekci urbaniści *etc.*).

1. Ład przestrzenny

Tradycyjny sposób namysłu nad pięknem i harmonią miasta (niem. *Stadtbaukunst*) jeszcze w czasach modernistycznych zastąpiony został debatą wokół wzorów kształtowania ładu przestrzennego. Geneza tego pojęcia wywodzi się z czasów, gdy miasto postrzegano jako mechanizm, a piękno uznawano za pochodną ergonomii [Schmidt 2008; Humpert 2009]. W rozmyciu kanonu piękna, a nawet po nowoczesnej utracie jednoznaczności pojęcia stylu w architekturze i urbanistyce, słowo ład umożliwiło po zmianach systemowych 1989 r. na reaktywację w Polsce debaty nad formą miasta ulegającego amorficznemu rozproszeniu. Choć literatura przedmiotu wskazuje na wielość wymiarów pojęcia *ładu przestrzennego* – kulturowy, techniczny, przyrodniczy, społeczny i ekonomiczny – adekwatnie do złożoności przestrzennej miasta, utożsamianej z zakresem gospodarki przestrzennej, jako dyscypliny nauk stosowanych [Zawadzka 2017], w użyciu powszechnym ład kojarzony jest bardziej z wartościami estetycznymi, wręcz z pięknem, niż z prawem miejscowym. Tym bardziej, gdy dyskusja wokół toczy się na osi *pięknego miasta* i mobilizuje nie tyle pragmatyków, ile idealistów reprezentujących postmodernistyczną interpretację koncepcji *powrotu do miasta* [Brenner 2010], odmawiając przyznania dokonaniom modernizmu najmniejszych wartości.

Ład przestrzenny to zbiór zasad obowiązujących na podstawie przyjętej umowy społecznej, określających parametry przestrzennej reprezentacji (fizjonomii układu urbanistycznego⁵), czyli wzór oraz zasady jego wprowadzania i egzekwowania. Stąd funkcją ładu przestrzennego jest realizacja celów społeczno-gospodarczych. Moder-

⁵ Chmielewski pisze o fizjonomii miasta jako o strukturze fizycznej miasta, o wyodrębnieniu przestrzeni zamkniętych ścianami budynków od przestrzeni otwartych rozpościerających się między nimi [Chmielewski 2016].

nistyczne podwyższanie wydajności gospodarczej (pomnażanie kapitału), kojarzone z funkcjonalnością, zostało w czasach cyfryzacji zastąpione hasłem optymalizacji. W dzisiejszej Europie głównym priorytetem polityki miejskiej określonej w Pakcie Amsterdamskim z 2016 r. stało się wzmocnienie efektywności energetycznej realizowane dzięki innowacjom w zarządzaniu oraz równoważnym im osiągnięciom technicznym. Jednocześnie ład przestrzenny odpowiada za poziom jakości życia łącząc w ten sposób kwestie ekonomiczne z wymiarem społecznym. Jest nośnikiem obrazu miasta (filtr subiektywnej percepcji) oraz wizerunku miasta (zewnętrzna kreacja). Unijna deklaracja polityczna o dążeniu do zachowania dziedzictwa europejskiej kultury i tożsamości miejskiej tzw. *Karta Lipska* z 2007 r. określiła ramy wizji urbanistycznych wzorów ładu przestrzennego. O ile jest to dość proste w kontekście odnowy miasta o historycznej genezie [Krier 2009], o tyle w kontekście procesów reurbanizacji modernistycznych wielkich osiedli czy *ujakościowienia* stref rozproszonych przedmieść brakuje w Europie adekwatnych wzorów postępowania.

Wyzwaniem staje się twórcze rozwinięcie dziedzictwa miejskiej kultury kontynentu w połączeniu z aktualnymi celami rozwojowymi. Dążenie do wzmocnienia potencjału gospodarczego (zasoby, aktywa), wyznacza trzy priorytety w kształtowaniu formy miejskiej przestrzeni – określania jej nowych urbanistycznych wzorów⁶, formułowaniu ich kryteriów i zasad. (1) Priorytet sprawności energetycznej (obiektywny), z punktu widzenia technicznego określa lokalizację oraz układ przestrzenny, gabaryty zabudowy oraz jej wyraz architektoniczny (materiały i formy). (2) Priorytet umocnienia kapitału ludzkiego rozpatruje jako kwestie związku formy przestrzennej z jakością życia, szczególnie w warstwie subiektywnego dobrostanu (obraz miasta). (3) Priorytet wymiaru ekonomicznego zajmuje się aspektem kosztów i wartości, zaliczając do nich potencjał marketingowej wyrazistości przestrzennej (wizerunek). Otrzymane trzy, najczęściej różne wyniki wymagają optymalizacji – wyważenia priorytetów w rozwiązaniu mającym stanowić podstawę umowy społecznej. W ten sposób ład przestrzenny rozbudowany został o nowe ważne wymiary jakościowe, które wymagają wzmocnienia znaczenia regulacji w zakresie kształtowania formy (tzw. *urban design* czyli urbanistyka ładu przestrzennego).

2. Wzory ładu przestrzennego pięknego miasta

Epoka technologii cyfrowych i globalizacji intensyfikuje procesy rozproszenia miasta. Skutki przestrzenne rozwoju gospodarczo-społecznego, z jakimi jesteśmy dziś

⁶ W tekście używane są określenia: a. wzór (ładu przestrzennego) – uogólniona zasada formowania kształtu i układu przestrzennego), b. model (miasta) – zasada organizacyjna miasta. Wzór ładu przestrzennego jest elementem modelu miasta. Jest to próba nawiązania do podziału opisanego przez Mironowicz w monografii *Modele transformacji miast* [Mironowicz 2016]. Określenie wzór nie jest tożsame z koncepcją podaną przez Alexander znaną jako „język wzorców” (ang. *Pattern Language*) [Alexander 2008].

konfrontowani stają się czytelne jako faza kształtowania się nowego modelu miasta. Urbanistyczna forma wyidealizowanego wzoru-zasady kompozycyjnej dla tego modelu miasta, jako wynik świadomej optymalizacji, jest zatem polem dociekań naukowych⁷. Od lat 90. w niemieckiej debacie urbanistycznej trwa intensywne poszukiwanie nowego wzoru-wizji przestrzennej [Becker *et al.* 1999] przez eksplorowanie możliwości odmiennych strategicznych motywów przewodnich. Tak zwane przestrzenne *Leitbild(er)*⁸ – wizje i ich główne wątki – łączące wnioski z analizy problemów i potencjałów z kreacjami rozwiązań, służą jako narzędzia kierunkowania wyobrażeń i interpretacji w komunikacji pomiędzy aktorami procesu kształtowania przestrzeni. Są otwartą, elastyczną metodą opisu celów wizji przestrzennej w procesie jej przekładania na rzeczywistość zbudowaną. Stają się podstawą urbanistyki powstającej na drodze negocjacji w złożonych procesach partycypacyjnych [Heussler *et al.* 2016].

Dążenie do lepszych warunków rozwoju i samorealizacji jest siłą zmieniającą formę miasta. Ta motywacja generuje impulsy do poszukiwań nowego miejskiego środowiska zamieszkania. W ubiegłym wieku główny cel rozwoju stanowiła modernizacja, eliminująca skutki przegęszczenia zabudowy wyrosłej z historycznej tradycji. Idylliczne wyobrażenie życia w symbiozie z naturą, kreowało wizerunki pięknych miast przyszłości przenikniętych parkową scenerią. Wzorami-wizjami kształtowania ładu przestrzennego tak wyobrażanych struktur miejskich, stały się w dwudziestym wieku urbanistyczne koncepcje kolejno miast-ogrodu, nowoczesnego osiedla (jednostki sąsiedzkiej), a nawet modernistycznej wielkiej dzielnicy mieszkaniowej. Realizowały one odmiennie maksymę ruchu Gartenstadt *nie z jednej formy lecz z jednego ducha* [Reinborn 1996: 42]. Wdrażając wizję (*Leitbild*) miasta rozluźnionego⁹, swą przestrzonością, wypełnioną zielenią i światłem, celowały przeciw najbardziej krytykowanym uciążliwościom miast historycznych. Jednocześnie nieświadomie eliminowały te cechy strukturalne, które odpowiadały za charakter relacji społecznych zawarty w pojęciu *miejskości*. Pragmatyczne i egalitarystyczne uproszczenia formy doprowadziły do efektu określonego przez Mitscherlich jako przestrzenną *niegościnność miasta*¹⁰ [Mitscherlich 1965], którą wkrótce przełamać

⁷ Kuryłowicz w eseju *Miasto jako przedmiot badań architektury* mówiąc o wyzwaniach dyscypliny wobec miasta XXI w. wskazuje na definicję miasta według Metapolis Dictionary of Advanced Architecture. Mówi ona, że miasto to stara nazwa przekierowuje do hasła m.*city, multicity* [Kuryłowicz 2008].

⁸ *Das Leitbild* (niem.) to wizja, misja, przykład, wzór, a dosłownie: wiodące wyobrażenie/obraz, czyli wątek przewodni, to treściwe i wielofunkcyjne niemieckie pojęcie urbanistyczne, podobnie jak anglosaskie *Image*, stanowi wyzwanie dla próbujących językowej translacji. Można stosować analogię z pojęciem *leitmotive* według Słownika Języka Polskiego PWN to: (1) element treści, stylu lub kompozycji dzieła przewijający się przez cały utwór; (2) temat stale powtarzający się w czyjejs twórczości lub w rozmowie.

⁹ Niem. *ausgelockerte Stadt*.

¹⁰ W tym samym czasie (1961) krytyka amerykańskich miast wyrażona została przez J. Jacobs w książce *The Death and the Life of American Cities*.

miał kolejny kluczowy wątek wizji *miejskość przez intensywność*¹¹. Nowy modernistyczny wzór ładu przestrzennego wprowadził do krajobrazu miejskiego wielką skalę nie tylko obiektów mieszkaniowych, ale też terenów zielonych¹² o swobodnie określonych granicach, tak charakterystycznych dla dzielnic mieszkaniowych lat 70. Na zbyt idealistyczne utożsamianie wysokich jakości społecznych z funkcjonalizmem, doprowadziło na fali krytyki lat 80., do zwrotu ku tradycyjnej formie miejskości, która głównie dla środowisk profesjonalnych, stała się w swojej unowocześnionej wersji, kolejnym wzorem urbanistyki idealnej przestrzeni miejskiej znanej pod hasłem *powrotu do miasta* [Ghirardo 1996]. Nie stało się możliwe powtórzenie skuteczności, jaką uzyskały wcześniejsze, powojenne wizje-wzory ładu przestrzennego modelu miasta funkcjonalnego. Globalne zmiany promujące indywidualizm i wolność gospodarczą, z jednoczesnymi istotnymi zmianami technologicznymi obejmującymi zarówno produkcję przemysłową, jak i rolnictwo, ograniczyły możliwości swobodnego przywrócenia ładu przestrzennego miasta europejskiej tradycji.

XXI w. reinterpretował koncepcję powojennego wzoru modernistycznego ładu przestrzennego wprowadzającego organiczne formy krajobrazu pomiędzy układy zabudowy mieszkaniowej. Dziś *piękne miasto*, nadal kojarzone jako symbioza z naturą, oznacza holistycznie rozumianą ekologię. W mieście targanym walką o uelastycznienie reguł i ochronę wolności działań nieskrępowanie rozwijającej się jednostki, trudno jest wprowadzać skuteczne rozwiązania, wymagające samoograniczenia na rzecz realizacji celów wspólnych¹³. Ekologia, tłumaczona na zrównoważenie i zdolność do odtwarzania, poszukuje ucieleśnienia swego ideału miasta. Nowy wzór zasad kształtowania formy przestrzennej odpowiadać musi logice modelu miasta doby cyfryzacji. Późnonowoczesna retoryka domaga się rozwiązania umożliwiającego zachowanie pełnej opcji wyboru – pomiędzy wersją otwartego *miasta-krajobrazu*, a wersją zamkniętego *miasta-konteneru* [Humpert *et al.* 2002]. Osiągnięte dotąd rezultaty, wynik entropii w rozwoju przestrzennym – procesu urbanizacji nie ukierunkowanego nowymi wzorami ładu przestrzennego, już dziś nie zadowalają w pełni aspiracji i coraz częściej są bardziej przyczyną problemów rozwojowych, niż realizacją potrzeb czy marzeń. Oswald w roku milenijnym wydał niezwykłą książkę pt. *Berlin, Stadt ohne Form. Strategien einer anderen Stadt (Berlin bez formy. Strategie innego miasta*, tłum. autorki), w której zmierzył się z krytyczną dyskusją wokół eskalującego rozproszenia Berlina. Przez urbanistyczną analizę czynników wpływających na formę miasta, dowodzi że nie ma dziś naturalnych techniczno-ekonomiczno-politycznych przesłanek dla wielkiego porządku urbanistycznego. Nie oznacza to jednak braku potencjału do stworzenia

¹¹ Niem. *Urbanität durch Dichte*.

¹² Potencjalnie rekreacyjnych określonych jako tereny wolne – *die Freiflächen*.

¹³ Pouczające spojrzenie na możliwości realizacji „utopijnych nadziei”, jak ekologia w zestawieniu ze skutkami postępujących deregulacji i nie tyle wolnościowych, ale anarchicznych żądań prawa do nieskrępowanego rozwoju jednostki, stanowi rozmowa o zarządzaniu w płynnej nowoczesności przeprowadzona przez Z. Baumana, I. Bauman, J. Kociatkiewicza, M. Kostere, [Bauman, Kostera 2018].

go za pomocą innych narzędzi i innych mechanizmów [Oswald 2000]. Berlin w tym czasie podjął temat poprawy jakości rozrastającej się amorficznie strefy miejskiej periferii wysysającej z miasta centralnego w sposób nagły znaczną liczbę dotychczasowych mieszkańców. Eksperymentalna Wystawa Budowlana Berlin'99 zorganizowana w formule PPP z prywatnymi deweloperami była jednym z działań skierowanych na poszukiwanie nowych narzędzi planowania. Oczekiwano innowacyjnych kreacji wizerunków ładu przestrzennego, a jednocześnie odkrywczych modelowych rozwiązań organizacyjnych. Głównym rezultatem tej wystawy stało się bardziej pogłębienie rozpoznania problematyki *Zwischenstadt* niż skutecznych rozwiązań. Nawiązanie do formatu IBA, było rozległą próbą odpowiedzi na ideę planowego osadzania w strefie periferii elementów krystalizacji – implantów klasycznie miejskich struktur kreujących podwyższoną jakość przestrzeni publicznej. Znalazła tu wdrożenie teoria K. T. Brennera o roli struktur heterotopicznych (heterotopów) w reurbanizacji amorficznej tkanki podmiejskiej [Brenner 1995]

3. *Zwischenstadt* – struktura pomiędzy wymiarami

Zwischenstadt, czyli *międzymiasto* to nazwa używana w niemieckojęzycznej debacie nad problematyką urbanistyki miasta rozproszonego¹⁴. Sieverts¹⁵ w 1997 r. opublikował książkę pt. *Zwischenstadt. Zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land (Międzymiasto, Pomiedzy miejscem a światem, przestrzenią i czasem, miastem a wsią*. tłum. autorki)¹⁶ [Sieverts 1997]. W dobie pełnej koncentracji na rewitalizacji i nadmiernej idealizacji skuteczności polityki odnowy miasta, Sieverts swoim alertem urbanistycznym zwrócił uwagę niemieckiego środowiska profesjonalnego (planiści, administracja, politycy) na problematykę procesów rozwojowych tocących się w strefach obrzeżnych.

Nazwa *międzymiasto* to nie tylko określenie wymiaru geograficznego. „Pomiędzy” to odniesienie do fazy rozwojowej – między tym co znamy a tym co nadchodzi. Tym co miastem jest a tym, czego miastem jeszcze nazwać nie można. W *Zwischenstadt* – „przestrzeni bez nazwy i reprezentacji” [Sieverts 1997: 13] – dochodzi do zderzenia dynamik rozwoju: logiki globalizacji i lokalności. Siła homogenizująca krajobraz miej-

¹⁴ Niem. *zerstreute Stadt, diffuse Stadt*.

¹⁵ Architekt, urbanista, naukowiec, wieloletni dyrektor naukowy IBA Ermscher Park – eksperymentalnego programu restrukturyzacji Zagłębia Ruhry.

¹⁶ Angielskie tłumaczenie książki nosi tytuł: *Cities without Cities: An Interpretation of the Zwischenstadt*, jednak znajomość niemieckiego pozwala lepiej już w tytule książki uchwycić intencje wielowymiarowego zawieszenia rozproszonej urbanizacji w sferze „pomiędzy”. Niemieckie *am Lande, das Land* oznacza polskie na wsi, na polu, w pejzażu wiejskim, poza miastem, zaś niemieckie słowo *das Ort*, to po polsku wieś, miejscowość, ale też określone miejsce. Tytuł zatem sugeruje wielowymiarowość, wielopłaszczyznowość spojrzenia na problem, który autor postrzega przez filtr urbanistyki – kształtowania formy, programu oraz procesu planistycznego.

ski operująca w modelu technologii masowej indywidualizacji¹⁷, a jednocześnie zgodnie z naturą dążąca do lokalności, skutkuje powstaniem amalgamatu o hologramowej naturze wizerunku¹⁸ nie posiada czytelnego wyobrażenia struktury całości [Sieverts 1997].

Zwischenstadt, jako faza rozwoju tzw. Trzeciego Miasta¹⁹ – miasta bez historycznego korzenia, nie jest zbudowane w opozycji do przestrzeni otwartej (natury), jak Drugie Miasto o średniowiecznej genezie. Nie może być zatem traktowane jako skutek uboczny wadliwej modernizacji tradycyjnego miasta (ułamne tradycyjne przedmieście). Teza o rozproszeniu jako stadium embrionalnym tworzenia się formy miasta [Brenner 1995] jest prawdziwa, jeśli za fazę rozwiniętą nie uznamy formy miasta z poprzedniej epoki technologicznej. Jasno opisała to Kuryłowicz *miasta XXI w. wymknęły się spod kontroli w zakresie swojej definicji urbanistycznej – spełniając nadal kryteria definicji socjologicznych. Przestały bowiem być spójnymi zespołami przestrzennymi o kontrolowanej kompozycji, a przewidywalność dotycząca ich rozwoju oparta na założeniach XX-wiecznego planowania przestrzennego – przenoszenia wzorów z małej skali na wielką – zawiodła* [Kuryłowicz 2008: 28-29].

Według Sieverts'a stałe kopiowanie w nowych założeniach (mieszkaniowych) wzorów z przeszłości nie zatrzyma postępującej amorficznej urbanizacji obrzeżnej, nawet gdy będą to ich zmodyfikowane, unowocześnione wersje (1) kwartałowej zabudowy dzielnicy z przełomu XIX/XX w. czy (2) przedindustrialnej, małomiejskiej urbanistyki historycznych przedmieść. Nowe style życia i przedsiębiorczości wymagają ładu przestrzennego o odmiennych parametrach niż te oferowane w klasycznych układach urbanistycznych. Jest to jeden z czynników eskalacji procesu suburbanizacji. Jednak według Sievertsa odnowione miasto centralne i dojrzała postać *międzymiasta* to układy w relacji dopełniającej, a nie konkurującej. Wzrastająca możliwość realizacji w strefie obrzeżnej wszystkich potrzeb życiowych – mieszkania, pracy, rekreacji, edukacji i leczenia – pogłębia niezależność obu organizmów. Umocnienie tak szerokiego programu funkcjonalnego prowadzi do powstania modelu *edge city*²⁰ [Sieverts, w: Bormann *et al.* 2005].

¹⁷ Martyniuk-Pęczek odnosi termin *masowej indywidualizacji* do planowania przestrzeni miejskiej sugerując szersze możliwości zastosowania tego terminu do urbanistyki [Martyniuk-Pęczek 2013].

¹⁸ Nawiązanie do pojęcia *generic city* opisanego przez Rema Koolhaasa w 1995 r.

¹⁹ Hoffmann-Axthelm, *Der Dritte Stadt* [1993] – Trzecie Miasto to nazwa miasta powstałego bez historycznej przeszłości, w opozycji do miasta drugiego wyrosłego z kultury Średniowiecza i pierwszego opartego na tradycjach starożytnych.

²⁰ *Edge city* to określenie użyte przez amerykańskiego dziennikarza Joel Garreau w 1992 r., które podobnie jak wcześniejsze również dziennikarskie wyrażenie *urban sprawl* przyjęło się w badaniach nad rozproszeniem i nowym modelem miasta-aglomeracji. Badania te charakteryzuje długa lista prób naukowego modelowania tego procesu znanych pod nazwami autorskich koncepcji. Tak samo jak Sieverts z nazwą *Zwischenstadt* próbują one zawsze uchwycić całość lub wybrany fragment charakterystyki przestrzennej *urban sprawl*. Cytując jedynie wybrane anglosaskie określenia: *collage city, net city, edge city, generic city, city a la carte, carpet metropolis, the burbs, slurbs, technoburb, superurbia, nonplace urban field, polynucleated city, nebular city, Galactic city, speed city, perimeter city, citta diffusa, autopia, nowhereville posturban space, postsuburbia, exurbia, exopolis, suburban downtown etc.* [Hauser, Kamleithner 2006]. Zarówno każde z nich i jako cały zbiór określeń skierowa-

W ten sposób krytyce poddane zostały nie tylko działania reprezentowane przez berliński model nowego przedmieścia²¹, ale także większość niekonstrukttywnej krytyki charakteru ładu przestrzennego na suburbiach. Podważona zostaje tym samym jednomyślność w kręgach urbanistów, co do skuteczności wybranego wątku przewodniego obowiązującej wizji (*Leitbild*) – wyobrażenie miejskości, idealizujące rolę tradycyjnej formy zabudowy kwartałowej jako niezbędnego nośnika wartości miejskiego stylu życia²². Sieverts uznał taką postawę za niebezpiecznie sentymentalną. Jednocześnie, twierdząc że nie ma powrotu do przeszłości, odważył się na porównanie aktualnych problemów do wyzwań, którym sprostać chcieli główni urbaniści modernizmu: Bruno Taut, Ludwig Hilberseimer, Hans Scharoun czy Frank Lloyd Wright. Ich wizyjne projekcje ideału nowoczesnego ładu przestrzennego w opozycji do klasycznej fizjonomii *kamiennego miasta* przeniknięte były krajobrazem naturalnym. W czasie, gdy miasto rozumiane było jako rodzaj możliwego do zaprojektowania, w pełni kontrolowanego mechanizmu, pojęcie *krajobraz miejski* nabrało innego znaczenia i określiło rodzaj nowej tkanki miejskiej. Hans Scharoun w koncepcji Kulturforum w Berlinie (1957/58) nazwanej *Stadtlandschaft*, przez swobodną kompozycję przestrzenną chciał wyrazić metaforę wolności, sprzeciw wobec przeszłości reprezentowanej przez porządek geometryczny. Stąd też, ideologicznie organiczna forma²³ wzoru kształtowania relacji przestrzennych, stała się głównym elementem wizerunku (*Leitbild*) powojennego, modernistycznego modelu miasta nie tylko w Niemczech.

Odmienność ładu przestrzennego *międzymiasta* od poprzednich faz rozwoju struktury miejskiej, wynika z jego natury – zurbanizowanej formy krajobrazu. Tworzy ona sieć w skali regionalnej przyjmującą jako zasadę wielkoskalarne przenikanie

ny jest na syntetyczny opis istniejącej dziś sytuacji. Jednocześnie na tle licznych podobieństw, wnikliwa obserwacja naukowa ujawniła wiele odmienności charakteryzujących formę struktur powstałych w odmiennych uwarunkowaniach lokalnych. Dlatego działaniem niewłaściwym, a nawet mylącym jest przenoszenie pojęć reprezentowanych przez wyraziste nazwy powstałych w wyniku badań konkretnego typu rozproszenia, na struktury ukształtowane w innych uwarunkowaniach. Tym bardziej wrażliwy staje się temat wobec prób tłumaczenia określeń z języków obcych na języki narodowe.

²¹ Tak zwane Leibnizer Gruppe (H. Kolhoff, H. Timmermann, Ch. Langhof, K. Zillich, J. Nottmeyer) stworzyli w końcu lat 80. wzór ładu przestrzennego tzw. model nowego przedmieścia dla nowej, obrzeżnej dzielnicy Berlina Zachodniego (*Wasserstadt Havel Spandau*). Postmodernistyczna urbanistyka tzw. *Neue Vortstädte*, inspirowana formą przedindustrialnych przedmieść użyta została w latach 90. do wzniesienia nowych wielkoskalarnych dzielnic mieszkaniowych dla Berlina Wschodniego. Okazały się rodzajem nowoczesnej wersji osiedla mieszkaniowego, etapem w rozwoju miasta centralnego niewystarczająco zindywidualizowanym, aby zatrzymać narastającą falę suburbanizacji. Po wyczerpaniu się rozległych miejskich rezerw terenowych (określonych jeszcze przed zjednoczeniem) okazały się one również zbyt mało uniwersalnym narzędziem do rozwiązania narastających potrzeb mieszkaniowych – nie ilościowych, ale jakościowych [Rembarz 2017].

²² Koch malowniczo opisuje ten trend jako *duch Camillo Sitte* w scenariuszu Walta Disneya [Bormann *et al.* 2005: 11].

²³ Stworzony przez Bernhard Reichow *organische Stadtbaukunst*, Bölling i Christ z LKZ opisują jako *organische Stadtlandschaft* [Bölling, Christ 2005], czyli organiczna sztuka budowy miasta w opisie naukowym końca lat 80. staje się w perspektywie *Zwischenstadt* organiczną formą krajobrazu miejskiego.

się zróżnicowanych form krajobrazu z odmiennymi typologiami struktur zabudowy (*Stadt – Landschaft – Land*). Teza ta jest wynikiem spostrzeżenia, że tkanka miejska kształtowana modernistycznym planowaniem staje się coraz mniej zwarta i dopuszcza pogłębienie jej *ukrajobrazowania* (*die Verlandschaftung*, czyli wzrost udziału form krajobrazu otwartego). Jednocześnie podmiejski krajobraz otwarty zostaje w procesie urbanizacji umiastowiony (*die Verstädterung*) tracąc swoją dotychczasową charakterystykę. Dyfuzja i entropia dotyka na równi zabudowę, krajobraz i ich program funkcjonalny. Stąd w amorficznych, współczesnych suburbiach odczuwany brak czytelności i orientacji, nie ulega poprawie dzięki znacznemu udziałowi w nich zróżnicowanych przestrzeni otwartych (zielonych). Dotknięte entropią struktury krajobrazu otwartego również pozbawione są wartościowej, wyrazistej charakterystyki. Uniemożliwia to nazwanie miejsc, objęcie rozumem ich wyróżników, przypisania im zapamiętywanego wizerunku w ich granicach i charakterystyce. Istniejący stan krajobrazu miejskiego „trzeciego miasta”, nie reprezentuje jednak stanu chaosu, ale stan „pomiędzy” fazami w pełni rozwiniętych reprezentacji wizerunku miasta tradycyjnego i modernistycznego a tym co ma dopiero nadejść. Dlatego antycypowanie, kreowanie koncepcji nowego wzoru urbanistyki ładu przestrzennego, na równi z problematyką nowych narzędzi jego wdrażania staje się podstawowym celem współczesnych prac badawczo-wdrożeniowych dla szeroko rozumianego środowiska urbanistów w Europie i na całym świecie.

Sieverts stał się rodzajem urbanistycznego tłumacza przekładającego na debatę niemiecką swoje doświadczenie z badaniami nad miastem amerykańskim²⁴. Wskazał nowe możliwości odczytania i zastosowania teorii percepcji miasta Lyncha, które dotąd stosowane były głównie, jeśli nie jedynie w działaniach naprawczych miasta historycznego tzw. *Stadtgestaltung*²⁵, dziedziny urbanistyki zajmującej się poprawą jakości przestrzeni publicznej. Wskazał w ten sposób bazowe pozycje literatury światowej, które ukształtowały jego poglądy na nowe odczytanie formy procesów metropolizacyjnych. Są wśród nich autorzy, tacy jak Wright, Lynch, Tunnard&Pushkarev, Alexander, Venturi, Rowe&Koetter, Rowe P. G., Calthorpe, Koolhaas. Szczególnie ważne są dla Sieverts'a i niemal wszystkich badaczy formy urbanistycznej ładu przestrzennego miasta rozproszonego prace Lyncha, które zajmują się problemem nie tylko obrazu miasta (*image of the city*), ale też istoty/sensu miejsca, miasta i regionu – *sense of a region*)²⁶.

²⁴ W latach 1970-74 był wizytującym profesorem na GSD Harvard University.

²⁵ Dział urbanistyki niemieckiej *Stadtgestaltung* rozwijany był w kręgach urbanistów niemieckich od połowy lat 70. XX w. Wiodącym ośrodkiem jest Städtebau-Institut SI Stuttgart Universität. Początkowe rezultaty wdrożeń jako przejawy nowego postmodernistycznego myślenia budziły istotną krytykę [Durth 1977], później jednak weszły na stałe do warsztatu działań rewitalizacyjnych, wyciszając tendencję do nadmiernej tematykacji krajobrazu miejskiego.

²⁶ Słowa angielskie *a sense* i *to sense* odnoszą się do polskiego *zmysł* i *odczuwanie*, ale przefiltrowanego przez refleksję intelektualną, gdy słowo *a feeling* i *to feel* oznaczałoby filtr emocjonalny. Dosłowne tłumaczenie intencji Lyncha brzmiałoby *sensowanie osiedla*, czyli rozumienie przez odczuwanie – jest to istotne dla poszerzenia myśli Lyncha z czystego postrzegania wzrokiem na wielozmysłowe odczuwanie wywołujące interpretacje przez skojarzenia, reakcje i refleksje intelektualne (pozaźmysłowe).

W *Good City Form* w rozdziale *Sense* opisuje swoje rozumienie tego pojęcia: *By the sense of a settlement, I mean the clarity with which it can be perceived and identified, and the ease with which its elements can be linked with other events and places in a coherent mental representation of time and space and the representation can be connected with nonspatial concepts and values* (Przez wyczucie sensu²⁷ założenia urbanistycznego, rozumiem czytelność, z jaką ono może być odbierane i identyfikowane. To łatwość, z jaką sprzęgają się części osiedla z wydarzeniami i miejscami w spójną mentalną reprezentację czasu i przestrzeni, a ona łączy się z niewymiernymi przestrzennie pojęciami i wartościami, tłum. autorki) [Lynch 1981: 131].

4. Ucząc się nowe widzieć i rozumieć

Praca zespołu Ladenburger Kolleg „Zwischenstadt” (LKZ) koncentrowała się wokół kwestii podniesienia jakości struktur rozproszonych. Przydanie im jakości, rozumianej jako uspojnienie wizerunku i obrazu tej strefy miasta-metropolii, badano w ujęciu urbanistyki, architektury i planowania krajobrazu, estetyki oraz organizacji procesów zarządzania i planowania. Rozumiano to w skali szerokiej, czyli percepcji przestrzennej całej strefy *międzymiasta*, a jednocześnie w skali urbanistycznej sąsiedztwa oraz jakości przestrzeni ścisłego otoczenia miejsca zamieszkania.

Bezpośrednim obszarem badawczym stał się fragment europejskiego megalopolis, region metropolitalny Frankfurt/Rhein-Mann-Region, w którym analizie poddano, *każdy przejaw urbanistycznej dyspersji strukturalnej zabudowy* [Sieverts, w: Bormann *et al.* 2005: 8]. Podjęto w ten sposób tezę z diagnozy Sievertsa, że charakterystyka *międzymiasta*, a szczególnie reprezentacje jego formy, to faza przełomu. Zgodnie z maksymą, że aby zrozumieć logikę nowego zjawiska i odkryć w niej potencjały trzeba *nauczyć się nowe widzieć* [Bormann *et al.* 2005: 11], a przesłania czytać między wersami i widzieć ich wartości w półtonach.

Ważne stało się pogłębione zrozumienie powiązania problematyki niemieckiego/europejskiego megalopolis z rezultatami działań amerykańskich tzw. *anti-sprawl movement* [Bodenschatz, Schönig 2004] oraz liczących się doświadczeń europejskich – francuskich, szwajcarskich, holenderskich oraz berlińsko-brandenburskich. Analizowano związki między sposobem rozumienia – postrzegania rozproszenia, formami zarządzania a poprawą jakości i wizerunku międzymiasta [Ascher 2004; Dubois-Taine 2004; Kaltenbrunner 2004; Campi *et al.* 2004]. Stąd 13-tomowa seria monografii *Zwischenstadt* stała się źródłem uporządkowanej, przekrojowej wiedzy na temat aktualnego postrzegania problemu kształtowania urbanistyki ładu przestrzennego *międzymiasta*, rozumianego jako narzędzie budowania wizerunku i wspomnianego lynchowskiego obrazu i sensu miejsca.

²⁷ [Lynch 1960, 1972, 1976, 1981; Lynch *et al.* 1990; Appleyard *et al.* 1964].

Intencję projektu badawczego w najbardziej czytelny sposób oddaje propozycja postrzegania problematyki *międzymiasta* w konwencji „regionu uczącego się”²⁸, sprofilowanego na zagadnienia nowego zarządzania regionem miejskim, w którym nowe planowanie formy przestrzennej postrzegane jest jako elementem kluczowy. Sieverts podkreślał, że w kontekście przyszłości, nie tylko europejskiego megalopolis (urbanizacji na osi tzw. niebieskiego banana), konieczne są zmiany w modelu niemieckiego planowania regionalnego. Nie można bowiem naprawić błędów, robiąc dalej tylko dokładniej to samo, co doprowadziło do ich powstania. W ujęciu planistycznie „uczonego się siebie regionu” istotna wydaje się organizacja struktury debaty na podstawie możliwych teoretycznych scenariuszy – modeli myślowych – przyszłości *międzymiasta*. Sieverts w 1997 r. promuje koncepcję H. Adriana (DASL) proponującą rozważenie czterech głównych odmiennych koncepcji rozwojowych.: (1) zachowane miasto, (2) miasto kooperujących centrów, (3) wyjąłowane miasto, (4) miasto sztucznych światów.

Takie ukierunkowanie badań na całkowitą redefinicję stanu istniejącego wymaga pogłębionej analizy procesów planowania i zarządzania opartego w przyszłości w dużo bardziej poszerzonym wymiarze na partnerstwach i planowaniu partycypacyjnym [Stein 2007]. Realizacja jedynie możliwego do przyjęcia wariantu wprowadzenia zmian, przez oddolną aktywizację aktorów procesu, wydaje się więcej niż wyzwaniem w sytuacji skomentowanej w badaniach Böllinga i Christa, stwierdzeniem: *Międzymiasto nie jest nośnikiem żadnego projektu, nie przedstawia żadnych typowych urbanistycznych jakości, żadnych wewnętrznych spójności, a więc przez to nie oferuje żadnego obrazu, odczucia, ani jednocześnie nie ujawnia żadnych braków. Kto zna i kogo obchodzi międzymiasto? Jednocześnie oferuje ono każde usługi, dla każdego, kiedy bądź. Jest ekstrawertyczne nie tylko wobec swoich, ale wszędzie i powszechnie. (...) Ukazuje zdolność do ekonomicznej agresji. Czy jeśli nastąpi zmiana i pustki przestrzenne nabiorą charakterystyki wartościowych miejsc, to czy międzymiasto nie straci wtedy racji bytu? Czy taka zmiana jakości nie będzie końcem cennej tu zwierzęcej witalności?* [Bölling, Christ 2005: 266-267, tłum. autorki].

5. Morfologia *międzymiasta*

Definiowanie przyczyn powstania zdefragmentowanego wizerunku *międzymiasta*, nie pozwalającego na objęcie go spójną wizją przestrzenną prowadzone było dwutorowo. Przez analizy morfologiczne i przez działania projektowe nastawione na określenie elementów mogących służyć implementacji działań skutkujących powstaniem czytelnych figur urbanistycznych (planistycznych wielkich gestów). W obu

²⁸ *Region uczący się czy też region wiedzy* to pojęcie powstałe w odpowiedzi na potrzeby „kapitalizmu wiedzy”, pozwalające w gospodarce opartej na wiedzy na alternatywną delimitację regionalną. Zwiększenie przewagi komparatywnej powstać ma dzięki umiejętności kreowania nowej wiedzy, poszerzania zdolności do ustawicznego uczenia się oraz wzmocnienia potencjału cyrkulacji i przepływu wiedzy.

przypadkach nie stroniono od metod stawiania licznych hipotez reinterpretujących dotychczasowe reguły urbanistyczne. Miały one sprowokować procesy myślowe, uwolnić wyobraźnię na nowe projektowe otwarcie. Celem jest znalezienie przestrzennego wyrazu (wcielenia) współczesnej miejskości w kontekście ekstensywnej struktury miasta-krajobrazu. Rozwijając sugestie Sieverts'a punktem wyjściowym stały się badania Lyncha. Odnalezienie i ucytelnienie w *Zwischenstadt* figur z analiz morfologii miasta Lyncha (drogi, krawędzie, obszary, węzły i landmarki) umożliwia poznanie *Zwischenstadt* jako organizmu w statycznym i dynamicznym wymiarze, co jest bardziej dostosowane do właściwości tego typu ładu przestrzennego. Nie chodzi bowiem o narzucenie tej strukturze sztucznej, obcej, nowej formy, ale o wygenerowanie w stanie istniejącym nośników wartościowego wizerunku i ubogacającego dobrostan obrazu miasta. Wzorując się na metodzie pracy Lyncha, naukowcy z LKZ przejęli jego metodę stosowania alternatywnego do obowiązującego tradycyjnego aparatu pojęciowego sposobu widzenia i opisu, a więc odkrywania nowych prawideł urbanistycznych wobec formuły ładu przestrzennego *międzymiasta*. W ten sposób po raz kolejny ujawnili potrzebę opracowania nowego języka profesjonalnego dla badań nad aktualnymi zjawiskami przestrzennymi (urbanistycznymi), które pojawiają się w mieście tzw. drugiej nowoczesności.

L. Bölling i W. Christ (KLZ) zasięgiem badań morfologicznych objęli obszar ukształtowany myślą urbanistyczną sięgającą ponad sto lat wstecz – od suburbanizacji przełomu XIX-XX w. po dzisiaj. W tak określonej „dojrzałej peryferii” obok relikwów dawnych osad i miejscowości (obszar o tradycji gęstej sieci osadniczej) znalazło się pełne spektrum programów i form przestrzennych ilustrujących wcześniejsze fazy rozwojowe frankfurckiej wersji *Zwischenstadt*. Dodatkowym elementem, niezbędnym do uwzględnienia dla ewentualnych porównań, jest nie tyle znaczenie samego miasta centralnego, ile fakt, że badany rejon znajduje się w strefie gospodarczego oddziaływania międzynarodowego lotniska, generującego potencjał do tworzenia się w jego sąsiedztwie struktur typowych dla wykształconego programu *edge city*. Oznacza to nie tylko rozwój typowych dla każdej strefy obrzeżnej funkcji mieszkaniowych i usługowych, ale całego spektrum form przestrzennych gospodarczej przedsiębiorczości, włączając w to enklawy tzw. biuro-parków różnej generacji. Wysoka dywersyfikacja funkcjonalna pozwoliła w badaniach morfologicznych na opracowanie typologii dla wszystkich podstawowych programów miejskich. Jednak najczytelniej trafność przyjętej granicy delimitacji obszaru badawczego ilustruje analiza struktur mieszkaniowych. Zróżnicowanie występującej tu typologii pozwala na pełne zrozumienie hipotezy o potencjałach wygenerowania w strukturze *międzymiasta* jednocześnie wartościowego, autentycznego obrazu miasta i czytelnego, spójnego, niepowtarzalnego wizerunku.

Początkowe rozpoznanie analityczne klasycznymi kategoriami urbanistycznymi wzbogacono o alternatywne klasyfikacje obejmujące wskazanie, pogrupowanie, scharakteryzowanie i nazwanie wszystkich jednorodnych typów tkanki, jak

i elementów charakterystycznych odgrywających w strukturze funkcjonalnej rolę w kompozycji przestrzennej (postrzeganiu). Podstawowe składowe analiz programowo-funkcjonalnych, określane w urbanistyce niemieckiej jako *Bausteine* (cegły, klocki urbanistyczne) zostały przededefiniowane lub uzupełnione nowymi kategoriami. Innowacja polegała na dostrzeżeniu (wyzolowaniu z kontekstu) poszczególnych form odgrywających rolę urbanistycznych elementów, jednostek podstawowych budujących strukturę *Zwischenstadt* – postrzeganego niesłusznie jako twór amorficzny, jednorodny amalgamat form przestrzennych. W wykonanym dla zachodnich obrzeży metropolii Frankfurtu urbanistycznym atlasie *międzymiasta*, po pierwotnym podziale na kategorie programów funkcjonalnych (ze wskazaniem okresu powstania), ujawniono pełną gamę dwudziestowiecznych typów tkanki miejskiej. Na tle typowej spekulacyjnej parcelacji pod jednorodziną funkcję mieszkaniową (niem. *Zersiedlung*) odznaczają się enklawy wyższego porządku przestrzennego: z epoki przedmieść-ogrodów (*Siedlung Heimchen*), przez modernistyczne projekty mieszkaniowe z czasów reform lat 20. (*Römerstadt*, *Siedlung Praunheim*, arch. Ernst May), powojenne eksperymenty z organiczną kompozycją urbanistyczną z początku lat 60. (*Limestadt*, arch. Bernhard Reichow), po egalitarne miasta satelickie dekady lat 70. (*Parkstadt Eschborn*). Ich wyrazista urbanistyka odpowiada w pełni promowanym wówczas przez sektor publiczny wzorom ładu przestrzennego dla tzw. *Gartenvorstadt*, werkbundowskiego osiedla socjalnego, modernistycznego organicznego miasto-krajobrazu (*Stadtlandschaft*) czy funkcjonalnego miasta satelitarnego (*Trabantenstadt*). Obraz dopełniają współczesne urbanizacje, których forma jest punktową realizacją wysokiej kultury planistyczno-inwestycyjnej. Są tu przykłady nowego urbanizmu oraz progresywne multifunkcjonalne inwestycje publiczno-prywatne po części realizowane jako projekty w terenach konwersyjnych. Tak wyodrębnione obszary stanowią rodzaj wyspy wyższej jakości organizacji przestrzennej, której nie towarzyszy integrująca w system miejski struktura przestrzeni otwartej. Krajobraz o podobnie zróżnicowanej typologii form stanowi układ nieciągły, równoległy, a nie dopełniający. Jednak odmiennie od układów zabudowy, obszar niezabudowany jest wynikiem redukcji, skutkiem ubocznym realizacji zamierzenia inwestorskiego. Nigdy nie stanowi celu planistycznej czy projektowej refleksji. Oba budulce tkanki miasta rozproszonego wykazują zróżnicowane zapotrzebowanie na działania na rzecz podniesienia jakości. W poprawie ich wzajemnej interakcji, na krawędziach i stykach ma szansę powstać kluczowa nowa jakość wizerunkowa, jak i brakujący element wzbogacający subiektywny obraz postrzegania *międzymiasta* jako miejsca zamieszkania [Boczek 2006]. Poszukiwanie wielkiego gestu urbanistycznego prowadzi urbanistów ku potencjałom, jakie posiadają dwa dotąd zaniedbywane równoprawne elementy wizerunku struktury rozproszenia. Jest to po pierwsze krajobraz, a po drugie liniowe układy infrastruktury komunikacyjnej. Ich ułomny charakter odpowiada za efekt dyspersji obrazu *międzymiasta*. Stąd też w badaniach LKZ pojawiły się próby uchwycenia przyczyn defragmentacji oraz potencjałów jej usunięcia. Dlatego też klu-

czową część badań nad morfologią obszarów zabudowanych zatytułowano *Obrazy międzymiasta. Ikonografia i scenografia procesu urbanizacji*.

6. Banalność kultury intymności *międzymiasta*

Analiza potencjałów przestrzennych dla budowania wizualnie czytelnego wizerunku struktury miasta dokonywana w skali planistycznej zaciera widzenie problemu obrazu miasta percepowanego w skale mikro. Zespół LKZ pracujący nad tematem estetyki aglomeracji postawił pytanie o sposób widzenia *międzymiasta* przez jego codzienny wymiar, który dziś jest otumaniający (dosłownie znieczulający, usypiający). Banalność estetyczna *umieszczonych krajobrazów* oceniana jest dziś przez naturalnie wysokie oczekiwania wobec i „miasta” i „krajobrazu”. To rozczarowanie jest nieprzyjemne, wzmaga dyskomfort emocjonalny, a przez to wpływa na obniżenie oceny jakości życia. Jednocześnie nieformalność *Zwischenstadt*, jego an-estetyczność (niem. *An-Asthetik*) wskazuje na dominację kultury intymności, w której forma wizualna traci na głównym znaczeniu. Wizerunek i obraz miasta ujawniają się silniej jako doznania multisensoryczne. Odbierane z perspektywy codzienności *międzymiasto* jawi się jako *niewidzialność i ubóstwo znaczeń*, czego nie zmienia reinterpretacja istniejących potencjałów, która przebiega z analiz w skali makro [Hauser, Kamleithner 2006]. Debata wokół miejskiej przestrzeni publicznej omija standardowo jako oczywisty temat codziennych przestrzeni sąsiedzkich. Jednak właśnie w tych skalach determinujących monofunkcyjne mieszkalnictwo, zarówno wielo- jak i jednorodzinne kumuluje się zapotrzebowanie na nowe środowisko codzienności (niem. *neue alltagliche Umwelte*). Brak klasycznych figur kompozycji urbanistycznej, powoduje że do budowania obrazu przestrzennego terytorium użytkownicy wykorzystują nietypowe, często niepozorne elementy budujące strukturę przestrzenną. Mówiąc o orientacji w kontekście świadomego postrzegania, w dużym uproszczeniu badacze LKZ dotyczą znaczenia dla budowania jakości życia i osobistego dobrostanu multisensorycznej percepcji miejsca.

W znaczącej większości wizerunki (Leitbild) są obrazowo utrwalonymi wizjami własnymi. Ich treść, mająca ogromną siłę oddziaływania, odnosić się może do zróżnicowanych wymiarów życia. Wizerunki określają dwie nierozłączne i pozornie sprzeczne cechy: wykonalność i życzeniowość, a ich trzy główne funkcje w odbiorze indywidualnym i społecznym, to uaktywnienie orientacji, koordynacji i motywacji. Szczególnie ściśle powiązanie tych funkcji określa podstawową siłę wizerunku do wzbudzania wewnętrznych potencjałów sprawczego działania. [Sieverts 1997: 120, tłum. autorki]. Takie podsumowanie kwestii roli ukształtowania przestrzennej warstwy struktur rozproszonych wydaje się trafną reakcją na poglądy na rolę i znaczenie formy przestrzennej w rozwoju społeczności nie tylko *międzymiasta*. Sieverts suggestywnie oddał w ten sposób wielowymiarowość problemu budowania wizerunku

postrzeżanego odmiennie z każdej indywidualnej perspektywy – filtrowanego przez osobistą wrażliwość i własny kapitał kulturowy. Zarówno on, jak i autorki badań S. Hauser i Ch. Kamleithner wskazują, że estetyka jest emanacją społeczeństwa i tego, co ono życzy sobie lub co jest w stanie ujawnić w wizerunku swojego miasta. Stylizacja czy tematyzacja formy przestrzennej jako działanie zewnętrzne – komercyjne czy polityczne – nie skutkuje trwałą autentycznością. Jest jedynie chwilową narracją, co oznacza w rzeczywistości brak gruntownej zmiany charakteru *międzymiasta* a jedynie utrwaleniem jego an-estetyki. Im bardziej *międzymiasto* stawać się będzie niezależne od miasta centralnego, tym bardziej ważne będą kwestie wizerunku i wielosensualnej estetyki ładu przestrzennego – kwestia skali doznań w subiektywnej ocenie jakości życia.

Podsumowanie

Praca nad zrozumieniem charakterystyki struktur rozproszonych: umiastowionych krajobrazów – ukrajobrazowionego miasta, nie polega na wskazaniu, czym ten typ tkanki różni się od wyników zaplanowanych generalnymi koncepcjami urbanistycznymi dzielnic tradycyjnych i modernistycznych wielkich osiedli mieszkaniowych. Chodzi o zrozumienie urbanistycznego DNA nowego typu organizmu miejskiego. Jest to szczególnie wymagające zadanie, gdy jednocześnie silnym wątkiem wizji rozwoju (*Leitbid*) jest hasło *Europejskie Miasto*. Ten czynnik stawia przed badaniami bardziej ambitne wyzwanie – opracowania europejskiej modyfikacji wzoru ładu przestrzennego dla miasta rozproszonego. Wydaje się, że kluczową cechą identyfikowaną z europejskością miasta jest możliwość objęcia jego struktury klarownym wyobrażeniem stanowiącym stan pośredni pomiędzy subiektywnym obrazem miasta a zewnętrznie kształtowanym wizerunkiem.

Tak jak marzenia o mieście, tak samo marzenia o krajobrazie, trzeba wyrwać ze snu o miejskości. Wymaga to zrozumienia i określenia, jakie jakości łączymy, z którymi wzorami i wizerunkami przestrzennymi wyrosły z tradycji miasta europejskiego. Jednocześnie konieczna staje się odpowiedź na pytanie, które z jakości Zwischenstadt są tak ważne i atrakcyjne, że nie sposób z nich dziś zrezygnować [Sieverts 1997: 122, tłum. autorki].

Badania Ladenburger Kolleg „Zwischenstadt” (LKZ) potwierdziły potencjał pięciu działań, znajdujących się w gestii sektora publicznego, dla realizacji nowoczesnej strategii „ujakościowienia” przez intensyfikację działań na rzecz świadomego kształtowania struktury *międzymiasta*. Są nimi (1) transport i komunikacja, (2) ochrona, pielęgnacja, rozwój, (3) przekształcenia i rozszerzenia (transformacje), (4) orientacja i informacja, (5) kultura i sport. Jednak aktywizacja istniejących tu rezerw wymaga uznania, że *międzymiasto* jako miejski region potrzebuje zmian w postrzeganiu znaczenia formy przestrzennej w realizacji celów planowania i zarządzania

w skali regionalnej. Udowodniona została w skali urbanistycznej (jednostkowych założeń) skuteczność dotychczasowej konsekwentnej polityki przestrzennej promującej rozwiązania wyższej jakości urbanistycznej – multifunkcjonalność, jakość przestrzeni publicznej, dostępność, jeśli zabezpieczyła ona realizowane w ostatnich dwóch dekadach inwestycje przed powtórzeniem błędów poprzednich epok (młodego *między miasta*). Jednocześnie czytelne jest, że stosowane dotychczas metody i narzędzia nie sprawdzają się w skalach planistycznych, tym bardziej, gdy planowanie przegradzają granice administracyjne i kompetencyjne. Dlatego istotnej rewizji wymagają dotychczasowe formaty planowania obejmujące:

- planowanie i użytkowanie infrastruktury technicznej o znaczeniu regionalnym,
- utrwalanie i kontrola oraz kształtowanie i rozwój przestrzeni i obiektów publicznych o znaczeniu regionalnym,
- informacja, komunikacja i partycypacja.

Gzell syntezując wyzwania XXI w. wobec urbanistycznych badań nad miastem odniósł się do wyników światowej ich perspektywy: *rozproszenie to stan miasta, z jakim mamy dziś do czynienia (...) forma nowego, rozpraszającego się miasta powinna być głównym celem wszelkich opracowań urbanistycznych (...) zanika obraz miasta tradycyjnego, który uważamy ciągle za rodzaj znaku identyfikacyjnego, za przestrzenną ekspresję miejskiej tożsamości* [Gzell 2008: 14]. Podkreślając, że tworzenie ładu przestrzennego powinno stać się procesem powszechnie zauważalnym Gzell apeluje o *nowe planowanie*, wskazując na strefę podmiejską, rozproszonych przemieści, jako główny obszar i pole pracy [*ibidem*].

Apel o *nowe planowanie* w kontekście badań urbanistycznych nad strukturą *między miasta* łączy się ściśle z tematem nowego wzoru ładu przestrzennego dla fizjonomii nowego modelu miasta drugiej nowoczesności. Dorobek międzynarodowych badań zaprzecza dość powszechnemu w Polsce pogładowi, że urbanistyka współczesna nie istnieje. Wyniki pokazują, że w aktualnych uwarunkowaniach istotnie zmienia się jej warsztat zarówno badawczy, jak i wdrożeniowy. Dochodzi do zróżnicowanych fuzji między urbanistyką a planowaniem krajobrazu i architekturą.

Kraje doświadczające, podobnie jak obecnie Polska, pierwszej fazy rozwoju *między miasta*, powinny rozpoznać doświadczenie zbierane w procesach „ujakościowienia” dojrzałych struktur miasta sieci. Wykorzystanie powstających tam innowacji (urbanistyczne *know-how*) do działań profilaktycznych stanowić może o bazowej wyższej jakości parametrów rozproszenia. Kluczowa jednak jest dziś zmiana postrzegania charakteru przestrzennego dzisiejszych suburbiów. Brak tradycyjnego ładu przestrzennego narzuconego obligatoryjnymi regulacjami odpowiada za ich dzisiejszą atrakcyjność rynkową. Zgodnie z logiką badań LKZ nie oznacza to automatycznie chaosu bez reguł, ale inną logikę organizacji przestrzennej *między miasta*, która umożliwia realizację takiego stylu życia, jakie nie oferują dzielnice bardziej odpowiadające wyobrażeniu o pięknie miasta. Jednocześnie świadomość tymczasowości tej fazy rozwojowej, wymaga działań na rzecz poszerzenia świadomości roli ładu

przestrzennego w umacnianiu potencjału społeczno-gospodarczego miasta i jego społeczności. Dla uzyskania szerszej akceptacji koniecznego (samo)ograniczenia jednostki w celu uzyskania wartości dodanych (poprawa dobrostanu, wzmocnienie prestiżu, poprawa efektywności technicznej *etc.*) konieczne jest tworzenie wzorów urbanistyki ładu przestrzennego adekwatnych do wyzwań współczesności – nie replikujących wizerunków przeszłości (historycznych lub modernistycznych).

Literatura

- Alexander Ch., 2008, *Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcja*. GWPP.
- Appleyard D., Lynch K., Myer J. R., 1964, *The View from the Road*. MIT Press.
- Ascher F., 2004, *Metapolis: a Third Modern Urban Revolution. Changes in Urban Scale and the Shape in France*, [w:] *Mitten am Rand auf dem Weg von der Vorstadt über die Zwischenstadt zur regionalen Stadtlandschaft*, L. Bölling, Th. Sieverts. Zwischenstadt Band 1, Müller + Busmann.
- Bauman Z., Kostera M., 2018, *Zarządzanie w płynnej nowoczesności*. Fundacja Bęc Zmiana.
- Becker H., Jessen J., Sander R. (red), 1999, *Ohne Leitbild? Städtebau in Deutschland und Europa*. Krämer, Stuttgart.
- Boczek B., 2006, *Transformation urbaner Landschaft. Ansätze zur Gestaltung in der Rhein-Main-Region*. Zwischenstadt Band 11, Müller + Busmann.
- Bodenschatz H., Schönig B., 2004, *Smart Growth – New Urbanism – Liveable Communities: Programm und Praxis der Anti-Sprawl-Bewegung für Posturbia in den USA*. Zwischenstadt Band 2, Müller + Busmann.
- Bormann O., Koch M., Schmeing A., Schröder M., Wall A., 2005, *Zwischen Stadt Entwerfen*. Zwischenstadt Band 5, Müller + Busmann.
- Bölling L., Christ W., 2005, *Bilder einer Zwischenstadt. Ikonografie und Scenografie eines Urbanisierungsprozesses*. Zwischenstadt Band 6, Müller + Busmann.
- Brenner K. T., 1995, *Heterotope*. Ernst & Sohn Verlag, Berlin.
- Brenner K. T., 2010, *Die schöne Stadt: Handbuch zum Entwurf einer nachhaltigen Stadtarchitektur*. Jovis, Berlin.
- Buczek G., 2011, *Opracowania planistyczne jako narzędzia kształtowania ładu przestrzennego*. [www.tup.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=478%3Aopracowania-planistyczne-jako-narzdzia-ksztatowania-adu-przestrzennego&Itemid=203&lang=pl, dostęp 30.05.2018].
- Campi M., Bucher F., Zardini M., 2004, *Die annähernd perfekte Peripherie*, [w:] *Mitten am Rand auf dem Weg... op. cit.*
- Chmielewski J. M., 2016, *Teoria i praktyka planowania przestrzennego. Urbanistyka Europy*. Wyd. OWPW.
- Cros S., Gausa M., Guallart V., Müller W., Soriano F., Porras F., Morales J., 2005, *The Metapolis Dictionary of Advanced Architecture: City, Technology and Society in the Information Age*. Actar.
- Dubois-Taine G., 2004, *From Outskirts to „Net-city”. Better Understand to Better Govern*, [w:] *Mitten am Rand auf dem Weg... op. cit.*

- Durth W., 1977, *Die Inszenierung der Alltagswelt, Zur Kritik der Stadtgestaltung*. Springer, Fachmedien Wiesbaden.
- Durth W., 2006, *Stadt Bauen. Deutscher Städtebaupreis 2006*. DASL, Jovis.
- Ghirardo D., 1996, *Architektura po Modernizmie*. VIA.
- Gzell S., 2008, *Miasto przedmiot badań urbanistyki*, [w:] *Miasto jako przedmiot badań naukowych w początku XXI wieku*, B. Jałowiecki (red.). Scholar.
- Hauser S., Kamleithner Ch., 2006, *Ästhetik der Agglomeration*. Zwischenstadt Band 8, Müller + Busmann.
- Heussler M., Jenni P., Kurath S., 2016, *Räumliche Leitbilder erarbeiten*. ZHAW.
- Hoffmann-Axthelm D., 1993, *Die Dritte Stadt. Bausteine eines neuen Gründungsvertrags*. Edition suhrkamp, Frankfurt.
- Humpert K., Brenner K. T., Becker S. (red.), 2002, *Fundamental Principles of Urban Growth*. Müller + Busmann, Wuppertal.
- Humpert K., 2009, *Gestaltungsqualitäten in der Stadtplanung. Ein Rückblick auf 50 Jahre Erfahrung in Praxis und Hochschule*, [w:] *Wie viel Gestaltung braucht Stadt?*, H. Bartholomäus, T. Blankenburg (red.). Regia Verlag Cottbus.
- Kaltenbrunner R., 2004, *Randständig. Die Zwischenstadt als Domäne analytischer und urbanistischer Intervention*, [w:], *Mitten am Rand auf dem Weg*, op. cit.
- Krier R., 2003, *Town Spaces*. Birkhauser.
- Kowalewski A., Mordasewicz J., Osiatyński J., Regulski J., Stępień J., Śleszyński P., 2013, *Raport o ekonomicznych stratach i społecznych kosztach niekontrolowanej urbanizacji w Polsce*. IGiPZ PAN, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, [www.urbanistyka.info/content/raport-o-ekonomicznych-stratach-i-spoecznych-kosztach-niekontrolowanej-urbanizacji-w-polsce, dostęp 30.05.2018].
- Kuryłowicz E., 2008, *Miasto jako przedmiot badań architektury*, [w:] *Miasto jako przedmiot badań naukowych... op. cit.*
- Lynch K., 1960, *The Image of the City*. MIT Press.
- Lynch K., 1972, *What Time is this Place?* MIT Press.
- Lynch K., 1976, *Managing the Sense of a Region*. MIT Press.
- Lynch K., 1981, *Good City Form*. MIT Press.
- Lynch K., Banerjee T., Southworth M. (red.), 1990, *City Sense and City Design*. MIT Press.
- Martyniuk-Pęczek J., 2013, *Od pragmatyzmu do masowej indywidualizacji w kształtowaniu form oświetlenia miasta*. Politechnika Gdańska, Gdańsk.
- Martyniuk-Pęczek J., Martyniuk O., Parteka T., 2018, *Gniazda przedsiębiorczości w polskim modelu miasta krawędziowego*. Wyd. Politechniki Gdańskiej.
- Mironowicz I., 2016, *Modele Transformacji Miast*. Oficyna Wyd. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Mitscherlich A., 1965, *Die Unwirtlichkeit unserer Städte*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M.
- Nijhuis S., Jauslin D., 2015, *Urban Landscape Infrastructures. Designing Operative Landscape Structures for the Build Environment*, [w:] *Flowscales. Designing Infrastructure as Landscape*, S. Nijhuis, D. Jauslin, F. van der Hoeven (red.). TU Delft.
- Oswald Ph., 2000, *Berlin, Stadt ohne Form. Strategien einer anderen Stadt*. Prestel, Berlin.
- Reinborn D., 1996, *Städtebau im 19. und 20. Jahrhundert*. Kohlhammer.

- Rembarz G., 2016, *Rewitalizacja Berlina i Lipska jako źródło inspiracji dla polskich praktyk rewitalizacyjnych*, [w:] *Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast w kontekście przemian społeczno-gospodarczych*, P. Lorens (red). Biuletyn KPZK PAN, z. 264: 26-66.
- Rembarz G., 2017, *Tworzenie miejskości po 1990 roku. Geneza niemieckiej urbanistyki współczesnych założeń mieszkaniowych*. Biuletyn KPZK PAN, z. 264, M. Kostrzevska, G. Rembarz: 36-70.
- Schmidt A., 2008, *Die schöne Stadt. Beauty and the City*, [w:] *Die schöne Stadt. Beauty and the City*, A. Schmidt, R. Jammers. Essener Forum Baukommunikation, reddot edition.
- Sieverts Th., 2000, *Zwischenstadt. Zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. Trzecie wydanie, Birkhäuser Basel.
- Sieverts Th., Koch M., Stein U., Steinbusch M., 2005, *Zwischenstadt – Inzwischen Stadt? Müller + Busmann*.
- Simon-Philipp Ch. (red), 2017, *WohnOrte² – 90 Wohnquartiere in Stuttgart 1890 bis 2017*. Karl Krämer Verlag, Stuttgart.
- Stein U., 2007, *Lernende Stadtregion: Verständigungsprozesse über Zwischenstadt*. Zwischenstadt Band 9, Müller + Busmann.
- Urban Agenda for the EU „Pact of Amsterdam”*, 2016, [http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/urban-development/agenda/pact-of-amsterdam.pdf dostęp: 30.05.2018].
- Waldheim Ch., 2005, *The Landscape Urbanism Reader*. Princeton Architecture Press, New York.
- Zawadzka A. K., 2017, *Ład nasz przestrzenny*. Wolters Kluwer, Gdańsk University Press.